

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ПРАВА ТА ПОЛІТИКИ

УДК [378.4:35.072.1]:001.891.3

Ківалов С. В., НУ «ОЮА»

УНІВЕРСИТЕТСЬКА АВТОНОМІЯ: ГЕНЕЗА ІДЕЇ ТА ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ЇЇ ВПРОВАДЖЕННЯ

В статті аналізується генеза ідеї автономії вищих навчальних закладів від початку розвитку європейських університетів до кінця XIX ст. Показано, що концепт автономії університетів у середньовіччі мав в першу чергу зміст привілею, який забезпечував правову, політичну та економічну незалежність університету. Водночас не йшлося про академічну свободу. Лише в XIX ст., зі спробами поєднання наукової діяльності та університетів виникає концепт автономії університетів як втілення академічної свободи.

Університетська автономія вважається невід'ємною складовою теорії і практики сучасної вищої освіти. Останніми роками все частіше розвиток автономії вищих навчальних закладів (далі – ВНЗ) пропонується розглядати як найбільш бажаний шлях розвитку вищої школи в Україні.

Важливою теоретичною проблемою є питання про методологічні основи університетської автономії. Іншими словами, проблема полягає в знаходженні принципу, через який потреба в автономії могла б бути виправданою. Найбільш яскравим прикладом подібної прагматики слугують документи міжнародного права і Болонського процесу, в яких проголошується такий принцип, як академічна свобода, що, у свою чергу, є необхідною умовою розвитку вищої освіти і науки. Однак переважаючий шлях розвитку вищої освіти в Європі не може бути універсальним рішенням щодо розвитку освіти у решті країн світу.

У рамках пошуку прагматичних основ університетської автономії розглянемо різні аспекти сучасних поглядів на проблему автономії системи вищої освіти. Звернемо увагу на проблему генези автономії університетів і способи реалізації академічної свободи, що існували на початкових стадіях формування системи вищої освіти в країнах Європи.

Як відомо, ідея університетської автономії виникла в XII ст. практично одночасно із народженням перших середньовічних університетів. Болонський університет, який має вагомі підстави вважатися першим, був заснований у 1088 р. як юридична школа, а вже в 1158 р. німецький імператор Фрідріх I Барбаросса дарував Болонському університету хартію *Authentica Habita*, яка забезпечувала правовий захист студентів. У цьому документі вперше в історії була зафіксована незалежність університету від місцевої влади.

На перший погляд ця обставина говорить про те, що ідея автономії є невід'ємною складовою ідеї університету як оплоту знання. Проте проаналізуємо форми, в яких реалізувалася в той час ідея університетської незалежності або ж автономії.

Середньовічні університети виникали за участю влади і підтримувалися владою протягом усієї історії, точніше, професійні школи змогли перетворитися в університети завдяки визнанню влади можновладців. Хартія, надана Болонському університету, не була, як це може здатися, проявом альтруїзму. Імператор у перші роки свого правління прагнув скористатися економічним потенціалом і престижем університету у своїй політичній діяльності.

У той же самий час римські понтифіки були не меншою мірою зацікавлені в додатковому авторитеті, пов'язаному з ім'ям університету, що виразилося в значній підтримці папством вищої освіти. У 1231 р. папа Григорій IX видав буллу *Parens Scientiarum*, яка, власне, стала хартією паризького університету. Він надав університету папський захист, свободу від місцевої церковної і міської влади і дозволив йому ухвалювати власні закони для самоврядування [10]. Згодом гільдія паризьких учених за підтримки папства отримала ще ширше право *jus ubique docendi*. Цей привілей уповноважив університет присуджувати академічні міри, які б визнавалися у всьому християнському світі. Григорій IX спочатку надав це право заснованому ним у 1233 р. університету в Тулузі, а пізніше розповсюдив його на інші університети, у тому числі в Болонії (1291) і Парижі (1292). Цей крок мав чітке політичне значення; Папа Римський підкреслював цим, що лише він має владу у християнському світі. Для вчених цей акт також мав наслідки. З однієї сторони, папська санкція підтверджувала монополію

університетів у сфері знання, але з іншої університет виявився в оковах ідеологічної залежності від церкви.

При усіх національних особливостях вищої освіти, які можна виявити в різних частинах середньовічної Європи, найбільш характерний приклад Франції. Середньовічні французькі університети вважалися незалежними від світської влади, знаходячись при цьому під пильною опікою католицької церкви. Королі не втручалися в життя університетів, лише зрідка дарувавши привілеї і гарантуючи дотримання прав. Проте в XVI ст. «традицію своїх попередників порушив Луї XIV, залишивши за королем призначення професорів, які повинні були надавати освіту за королівськими розпорядженнями і французькими традиціями» [7], а в 1762 р. при Луї XV прерогатива церкви в університетській освіті була зломлена остаточно. З цього, до речі, витікає, що відома наполеонівська модель взаємин університету і держави представляє собою логічне завершення абсолютистської політики централізації влади.

У зв'язку з цим слід підкреслити, що успіх середньовічного університету став можливий не стільки як результат духовних або наукових досягнень, скільки через його значення в боротьбі зовнішніх сил. Університет як відносно незалежний соціальний інститут і духовний феномен зародився в західноєвропейській культурі у відповідь на потреби в інтелектуальній підтримці політичних амбіцій, з однієї сторони, держави, а з іншої церкви. Можна сказати, що середньовічний університет отримував і відстоював автономію як привілей, який міг би забезпечити правову, політичну, економічну (але зовсім не академічну) незалежність. Інституціональне оформлення університету спиралося на такі загальні чинники, як прагнення до колективної організації для захисту від зовнішніх погроз і потреба в забезпеченні своїх прав через підтримку політичної і / або духовної влади.

Таким чином, ідея університетської автономії народилася в Середньовіччі у формі привілею у відповідь на виклики з боку владного оточення і відповідно до прагнення забезпечити свою адміністративну і господарську незалежність. Слід зауважити, що всупереч існуючим переконанням, попередній виклад переконує нас у тому, що в епоху ранніх університетів не існувало прямого зв'язку між інституціональною автономією університетів і академічною свободою їх працівників.

У епоху Нового часу реалізація ідеї університетської автономії зазнала певних змін, причому як правило, не на користь академічної свободи.

Дійсно, науковий прогрес і поширення гуманістичних ідеалів в епоху Відродження привели до створення університетів нового типу, і в той же самий час намітилася тенденція відриву наукової підготовки і наукових досліджень від діяльності ВНЗ. У XVII-XVIII ст. ст. з'являються Лондонське королівське товариство, Паризька академія наук, Петербурзька академія наук та ін., які узяли на себе функції підготовки учених і проведення наукових досліджень.

В той же час привілей автономії, завойований в нелегкій боротьбі, послугував університетам недобру службу. Протягом століть наростало відчуження від потреб людини, суспільства і науки. В результаті можна констатувати, що значні наукові досягнення Нового часу не мали в більшості випадків відношення до університетів. Тому, наприклад, Лейбніц, ратуючи за розвиток наук у Російській імперії, не радив Петру I засновувати університет.

Таким чином, втілення досконалої інституціональної автономії обернулося проявом надмірного консерватизму, що пригнічував свободу наукового пошуку і академічну свободу.

Як відомо, в результаті університетської реформи в Німеччині на початку XIX ст. уперше був здоланий розрив між системою вищої освіти і науковими дослідженнями. Нові організаційні основи концепції вищої освіти, які багато в чому визначили зміст реформи, розробив В. фон Гумбольдт, що визначив основну роль самоврядування наукового співтовариства в розвитку університетів, що є корпорацією вчених, науковим співтовариством. «*Lehrfreiheit und Lernfreiheit*» («свобода викладання і навчання») головні принципи в еволюції системи освіти: професорам надано право вільного наукового дослідження в тому або іншому напрямі і читання авторських лекційних курсів [8, с. 25]. У навчальному процесі автономного університету відсутні єдиний для усіх студентів факультету навчальний план, обов'язкові навчальні дисципліни, єдиний навчальний розклад. В. фон Гумбольдт відзначив, що у разі успіху школа випускає такого вихованця, який «духовно, морально та інтелектуально може бути наданий свободі і самостійності», і тоді, уникнувши примусу, він переходить не до неробства або практичного життя, але «тамує своє прагнення піднятися до тієї науки, яка раніше лише як би здалека була йому показана» [1, с. 68].

В. фон Гумбольдт вважав, що системоутворюючим в університетському житті стає принцип «єдності викладання і дослідження», тобто до завдань професора входять, насамперед наукове дослідження, і лише потім викладання. До постійного наукового пошуку професорів поступово залучаються студенти, Гумбольдт проголошує найважливі-

ший принцип: «Не учитель для учня, але вони обидва для науки» [12]. Тобто університети виступають, передусім, як дослідницькі установи, як авангардні наукові центри. Науково-дослідна праця вченого стає найважливішою умовою його роботи на університетській кафедрі. Відмовляючись від концепції багатознання, він акцентує увагу на методології наукового пошуку, щоб сприяти відкриттю єдиної філософської системи життя. Гумбольдт заявляє: «Einsamkeit und Freiheit» («самотність і свобода») найважливіші, але, на жаль, такий, що залишився благим побажанням принцип академічної установи. Лише через століття європейська університетська науково-педагогічна спільнота з подивом виявить ідеальну модель вищої школи, запропоновану Гумбольдтом.

На початку XIX ст., втілюючи в Російській імперії німецьку модель університету, В. М. Каразін і академік Н. Фусс розробили вкрай ліберальний загальноуніверситетський статут, який проголосив самоврядування, автономію вищої школи [9, с. 78]. Університет визначався як «вищий вчений стан, який для викладання наук заснований», «в ньому юнацтво готується для вступу в різні звання державної служби» [9, с. 80]. Органом колегіального управління була Рада університету, що обирала деканів і ректора. Рада і правління мали право контролювати діяльність усієї мережі навчальних закладів цього округу і призначати директорів і педагогічний склад. Університетському науковому співтовариству доручений контроль за системою народної освіти цього навчального округу, що означало децентралізацію системи освіти. Статут конституція університету, що відображає форми самоврядування і порядок організації академічного і навчально-виховного процесу. Разом з навчанням, на студентів значно впливає найважливіший академічний чинник самоврядування, бо рівень і якість освіти безпосередньо залежить від атмосфери наукового партнерства, яка створюється в автономному університеті. Пануючий принцип самоврядування трансформує стиль взаємин професорсько-викладацького співтовариства дуже істотна характеристика автономії. При автономії суттєво розширюються діапазон самостійності і незалежності професорів і викладачів в науково-освітньому процесі.

Таким чином, загальноуніверситетський статут авторства В. М. Каразіна і Н. Фусса проголошував республіканський устрій університету, заснований на демократичних принципах самоврядування, виборності, звітності і змінюваності керівництва університету: ректора, деканів, професорів.

Спочатку лібералізація торкалась лише професорської корпорації, не поширюючись на студентів: навчальний процес залишався

монологічно лекційним. В той же час прийом в студенти проводився без станових обмежень, згідно з ідеєю М. В. Ломоносова – «науки називаються вільними через те, що будь-кому залишена свобода їх набувати» [9, с. 82].

Таким чином, ідеї, реалізовані Гумбольдтом при заснуванні Берлінського університету і, частково, В. М. Каразіним при створенні Харківського університету, полягали, по-перше, в інтеграції навчальної діяльності і наукових досліджень, по-друге, у свободі вчити і вчитися, по-третє, в затвердженні фундаментального для університету значення філософського факультету [12].

Участь викладачів і студентів у вільній науковій діяльності позитивно позначилася на якості освіти, а «ідея університету» Гумбольдта стала зразком для систем вищої освіти у всьому світі. XIX століття можна назвати золотим століттям німецьких університетів, коли процвітала академічна свобода, що викликало шире захоплення в багатьох країнах світу. Свобода вчити і свобода вчитися стали гордістю німецьких університетів [4].

«Поняття про вищі наукові заклади як про вершину, на якій сходиться усе, що робиться безпосередньо для моральної культури нації, засновано на їх призначенні, писав Гумбольдт призначення це заняття наукою в найглибшому і ширшому значенні цього слова» [6]. Академічна свобода для німецького філософа і реформатора була фундаментальним правом, що було нормою для забезпечення єдності освіти і наукових досліджень, яке, на думку Гумбольдта, повинне автоматично вести до розвитку національної самосвідомості.

У цей період університетська казна вже перестає бути центром університетської автономії, мабуть, тому ідея університетської автономії як самоврядування у Гумбольдта практично відсутня. Слова про те, що «будь-яка спроба державного втручання може лише перешкодити розвитку науки» [6], слід трактувати лише як незалежність наукового пошуку. Щодо домінуючого в наші дні ідеалу автономії як самоврядування Гумбольдт висловився цілком зрозуміло: «викладачів університету повинна призначати виключно держава, і, поза сумнівом, не варто допускати більший вплив факультетів на цей процес, чим надав би їм досвідчену і розсудливу опікунську раду» [6].

Ліберальні ідеї Гумбольдта, власне, обмежувалися персональною свободою університетського викладача, і лише в науковій сфері. Спираючись на слова німецького реформатора, багато хто робить поспішні висновки про різке неприйняття ним державного управління вищою школою. У свою чергу, сам філософ приймає більш зважену позицію, розуміючи, що «найбагатші академії і університети зовсім

не завжди ті місця, де наукою займаються найглибше і розсудливо», внаслідок того, що «свободі небезпека погрожує не лише з боку держави, але і з боку самих установ, які при своєму виникненні набувають певний дух і згодом схильні пригнічувати прояв іншого духу. Держава повинна запобігти і тим недолікам, які можуть витікати звідси» [6].

Вважаємо, що ідея академічної свободи у німецьких філософів початку XIX ст. має специфічний характер, в основі якого лежать уявлення про наукове пізнання як чисте прагнення до істини заради неї самої, забарвленого протестантською етикою, те, що сьогодні йменується класичною науковою раціональністю. Тому ускладнене проведення паралелей між цінностями німецької ідеалістичної філософії і аксіологічними поглядами сучасності.

Наукове знання в очах Гумбольдта має вищу цінність, але при цьому не заперечується соціальне значення університетської діяльності. «Університети, стверджує Гумбольдт, за своєю суттю занадто тісно пов'язані з безпосередніми інтересами держави». Тому «якщо ... у вищих наукових закладах стане пануючим принцип прагнення до науки як такої, то і не треба буде більше турбуватися ні про що інше окремо. Тоді усі вимоги внутрішньої сторони справи будуть задоволені» [6].

Дещо іншу модель взаємин між університетом і його соціальним оточенням запропонував опісля півстоліття Д. Ньюмен. Його ідея католицького університету також містила високу оцінку академічної свободи. «У занятті науками, де істина виявляється людським інтелектом, надзвичайно важливо, щоб дослідник був вільний, незалежний, щоб дії його були не обмежені і щоб він мав можливість безперешкодно приділяти усю свою увагу, усю силу свого розуму предмету дослідження» [11]. Але при цьому Д. Ньюмен фактично ставив університет у підлегле положення щодо церкви. Йшлося не про прямий контроль, а про світоглядний: «Католицькій церкві університет сприяє, по-перше, тому, що всяка істина сприяє істині; по-друге, і в ще більшій мірі, тому, що природа завжди віддаватиме належне Благодаті, адже розум не більше ніж ілюстрація і апологія Одкровення; і, по-третє, тому, що Церква має вищу владу, і коли вона говорить *ex cathedra*, то їй потрібно підкорятися» [11].

Аргумент Д. Ньюмена на користь абсолютної цінності академічної свободи, широко відтворений сьогодні, неявно виражає уявлення клерикалізму про вчених та їх незалежний статус. Таке уявлення про академічну свободу несе на собі відбиток образу служителя церкви, який домінував в Середньовіччі, як особа, що зберігається не лише земною ієрархією, але і «Вищими силами». Тут слід взяти до уваги, що теологія в європейській свідомості продовжує залишатися науковою галуззю.

Таким чином, можна констатувати, що Гумбольдт затверджує академічну свободу ученого, наполягаючи, в той же час, на підпорядкуванні діяльності університету як соціального інституту державі, а Д. Ньюмен, також затверджуючи академічну свободу, підпорядковує університет і його наукову діяльність церкві - якщо не безпосередньо в управлінському відношенні, то, щонайменше, у світоглядному плані.

Отже, існування університетів в європейській історії до початку ХХ ст. значною мірою визначалося, з однієї сторони, потребами суспільства і необхідною фінансовою і правовою підтримкою держави, а з іншої ідеологічними і політичними інтересами церкви і відповідною легітимацією університетської практики.

В процесі генези автономії вищої школи її взаємозв'язок з ідеєю академічної свободи трансформувався. Аж до ХІХ ст. затверджувалася автономія університетів без академічної свободи її співробітників, а починаючи з реформи вищої освіти в Німеччині на початку ХІХ ст. починає затверджуватися академічна свобода при одночасному обмеженні університетської автономії. При цьому слід обмовитися, що ми маємо на увазі не дійсну відсутність академічної свободи, скажімо, в Середньовіччі або реальний недолік автономії в ХІХ ст., але відсутність відповідної рефлексії і уявлень про онтологічний взаємозв'язок академічної свободи і університетської автономії.

Бібліографічний список:

1. Андреев А. Ю. Русские студенты в немецких университетах ХУШ первой половины XIX в. / А. Ю. Андреев. - М. : Знак, 2005. - 432 с.
2. Бикбов А. Философское достоинство как объект исследования / А. Бикбов // Логос. - 2004. - № 3-4 (43). - С. 30 - 60.
3. Вербицкая Л. Институциональная автономия и проблема управления в высшем образовании / Л. Вербицкая, В. Касевич // Высшее образование в России. - 2006. - № 7. - С. 17 - 20.
4. Гельмгольц Г. Об академической свободе в немецких университетах / Г. Гельмгольц // Отечественные записки. - 2003. - № 6 (15).
5. Гретченко А. Автономизация вузов России и Болонский процесс / А. Гретченко // Высшее образование в России. - 2006. - № 6. - С. 22 - 24.
6. Гумбольдт В. О внутренней и внешней организации высших научных заведений в Берлине / В. Гумбольдт // Неприкосновенный запас. - 2002. - № 2 (22). - С. 24 - 28.
7. Денжуа Ж. Истоки централизации и абсолютной власти в государстве // Логос. - 2003. - № 6 (40). - С. 155.

8. Князев Е. А. Генезис высшего образования России XVIII начала XX вв. / Е. А. Князев. – М. : Сентябрь, 2001. – 239 с.
9. Князев Е. А. Русское образование: персоналии (IX XX вв.) / Е. А. Князев. – Germany : Lambert Academic Publishing, 2012. – 326 с.
10. Ле Гофф Ж. Интеллектуалы в Средние века / Ж. Ле Гофф. – Долгопрудный, 1997. – С. 90.
11. Ньюмен Д. Христианство и научные изыскания / Д. Ньюмен // Отечественные записки. – 2003. – № 6 (15).
12. Humboldt W. von. Schriften zur Politik und zum Bildungswesen / W. von. Humboldt. – Bd. 4. – Darmstadt, 1982. – 342 p.
13. Kwiek M. The Classical German Idea of the University Revisited, or on the Nationalization of the Modern Institution [Электронный ресурс] / M. Kwiek // Center for Public Policy (CPP) Research Papers Series. 2006. – V. 1. – Режим доступа: <http://www.cpp.amu.edu.pl/publications.htm>

В статье анализируется генезис идеи автономии высших учебных заведений от начала развития европейских университетов до конца XIX в. Показано, что концепт автономии университетов в средневековье в первую очередь подразумевал привилегию, которая обеспечивала правовую, политическую и экономическую независимость университета. В то же время не шла речь об академической свободе. Лишь в XIX в., во время попыток объединения научной деятельности и университетов возникает концепт автономии университетов как воплощение академической свободы.

The article analyzes genesis of the idea about autonomy of higher educational institutions since the beginning of European universities until the end of the XIX century. It was demonstrated that the concept of university autonomy in the Middle Ages was primarily the privilege, which provided legal, political and economic independence of the university. At the same time it did not embraced academic freedom. Only in the XIX century with attempts to combine scientific activity and universities, the concept of university autonomy emerged as the embodiment of academic freedom.

Стаття надійшла до редколегії 10.09.2015